

УДК 316.624

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭПИДЕМИОЛОГИИ ЗАВИСИМОСТЕЙ В УКРАИНЕ

Сердюк Алексей Александрович – кандидат социологических наук, доцент, начальник кафедры социологии и социальной работы Харьковского национального университета внутренних дел

У статті аналізуються переваги та недоліки медичних, кримінологічних і соціологічних епідеміологічних досліджень залежності. В основі аналізу - тривалі епідеміологічні дослідження, які проводяться харківськими соціологами (І.П. Руценко, О.О. Сердюк), київськими соціологами (О.М. Балакірева) і харківськими наркологами (І.В. Лінський, О.І. Мінко). Робиться висновок, що результати цих досліджень підтверджують один одного. Результати моніторингу медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України показують стабілізацію та зниження наркологічної захворюваності та поширеності. Така тенденція стосується і наркоманії, і алкоголізму. Основна тенденція, зафіксована в результатах проекту ESPAD, що реалізується з 1995 р., – стабілізація і незначне зниження показників вживання алкоголю, тютюну та наркотиків серед української молоді. Дані моніторингу «Молодь і наркотики» показують дві основні тенденції розповсюдження наркотиків. Перша – загальне зменшення споживання наркотичних речовин серед молоді. Друга – збільшення частини регулярних споживачів психоактивних речовин на фоні зменшення частини епізодичних споживачів.

Ключові слова: епідеміологія, залежність, наркотики, алкоголь, психоактивні речовини, адиктивні речовини, епідеміологічні дослідження, соціологічні дослідження.

В статье анализируются преимущества и недостатки медицинских, криминологических и социологических эпидемиологических исследований зависимости. В основе анализа – эпидемиологические исследования, которые проводятся харьковскими социологами (И.П. Руценко, А.А. Сердюк), киевскими социологами (О.И. Балакирева) и харьковскими наркологами (И.В. Линский, А.И. Минко). Делается вывод, что результаты этих исследований подтверждают друг друга. Анализ данных мониторинга медицинской статистики Министерства здравоохранения Украины показывает стабилизацию и снижение наркологической заболеваемости и распространенности. Такая тенденция касается и наркомании, и алкоголизма. Основная тенденция, зафиксированная в результатах проекта ESPAD, реализуемого с 1995 г., – стабилизация и незначительное снижение показателей употребления алкоголя, табака и наркотиков среди украинской молодежи. Данные мониторинга «Молодежь и наркотики» показывают две основные тенденции распространения наркотиков. Первая – общее уменьшение потребления наркотических веществ среди молодежи. Вторая – увеличение части регулярных потребителей психоактивных веществ на фоне уменьшения части эпизодических потребителей.

Ключевые слова: эпидемиология, зависимость, наркотики, алкоголь, психоактивные вещества, аддиктивные вещества, эпидемиологические исследования, социологические исследования.

The paper analyzes the advantages and disadvantages of medical, sociological and criminological epidemiological studies of the relation. The basis of the analysis is represented by the epidemiological studies conducted by Kharkiv sociologists (I.P. Ruschenko, A.A. Serduk), Kiev sociologists (O.I. Balakireva) and Kharkiv narcologists (I.V. Linsky, A.I. Minko). It is concluded that the results of these studies confirm each other. Analysis of the monitoring data for health statistics of the Ministry of Health reveals stabilization and reduction of the narcological incidence and prevalence of substance abuse. This trend also applies both to drug addiction, and alcoholism. The main trend found out among the results of the project ESPAD that is being implemented since 1995, is stabilization and slight decline of the indicators of use of alcohol, tobacco and drugs among Ukrainian youth. Monitoring data "Youth and Drugs" show two main trends of drug distribution. The first one reflects overall reduction of consumption of drugs among young people. The second reveals increase of the share of regular users of psychoactive substances on the background of a drop of episodic consumers.

Keywords: epidemiology, addiction, drugs, alcohol, psychoactive substances, addictive substances, epidemiological research, sociological research.

Среди проблем, стоящих перед украинским обществом, особое место занимает комплекс проблем, связанных с зависимым поведением. В последнее время специалисты разных отраслей, в том числе и социологи, усилили внимание к проблемам распространения зависимого поведения среди молодежи.

Соціологічному аналізу залежностей присвячені роботи киевських, харківських, одеських соціологів [2] і др. учених. Однак, до сих пор проблема залежного поведіння залишається недостатньо розробленою, а більш або менш тривалі епідеміологічні дослідження проводяться тільки харківськими соціологами (І.П. Рущенко, А.А. Сердюк) [1–4], киевськими соціологами (О.І. Балакірева) [5] і харківськими наркологами (І.В. Линський, А.І. Минко) [6].

Цілью цієї статті є розгляд методики і результатів основних епідеміологічних досліджень залежних форм поведінки, які проводяться в даний момент на території України.

По визначенню ВОЗ (Всемирної організації здоров'я) епідеміологія вивчає розподіл і детермінанти станів або подій, пов'язаних зі здоров'ям (включаючи хвороби), і використовує отримані результати в боротьбі з хворобами і іншими проблемами зі здоров'ям. Для проведення епідеміологічних досліджень використовуються різні методи: для вивчення поширення – епіднадзор і описательні дослідження; для вивчення детермінант – аналітичні дослідження [7]. В силу того, що проблема залежності має біопсихосоціальну природу, вона є предметом цілого ряду наукових дисциплін: біології, медицини, психології, соціології, права. По цій причині дослідження залежностей несуть міждисциплінарний характер.

Дослідження динаміки і поширеності залежностей, що лежать в проблемній області епідеміології, можна розділити на три основні групи: медичні, кримінологічні і соціологічні.

Медичні дослідження аналізують тенденції в захворюваності (кількість нових випадків хвороби на певній території за певний час) і поширеність або хвороботворність (кількість зареєстрованих хворих, що знаходяться на обліку, в даному випадку – наркологічному). Головним джерелом інформації в медичних епідеміологічних дослідженнях є медична статистика. Предметом – психічні і поведінкові розлади внаслідок вживання хімічних речовин. Фактично, в медичних дослідженнях залежності аналіз тенденцій здійснюється на основі двох основних показників – захворюваності і поширеності. Крім того, слід зазначити, що в області зору медичних працівників потрапляють особи з уже сформованою хвороботворною залежністю, а їх кількість значно нижче реальних цифр в населенні, так як зниження соціальної адаптації, що призводить до звернення за допомогою, відбувається вже на пізніх стадіях розвитку залежності. Таким чином, медична статистика описує лише «верхівку айсберга» всієї сукупності розладів, пов'язаних з залежностями.

Кримінологічні дослідження вивчають тенденції і причини правопорушень, пов'язаних з вживанням і поширенням речовин, що викликають залежність. Головним джерелом інформації в кримінологічних дослідженнях залежностей є кримінально-правова статистика, а предметом – правопорушення в сфері незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин. Само по собі вживання хімічних речовин, що викликають залежність, в Україні декриміналізовано. Однак їх «зберігання без мети продажу» переслідують і споживачі, що зберігають для особистих цілей наркотичні і психотропні речовини, потрапляють під адміністративне або кримінальне (в залежності від кількості вилученої речовини) переслідування. Таким чином, українські кримінологічні дослідження відображають лише ті аспекти залежного поведінки, які потрапляють під дію кримінального або адміністративного кодексу. Це суттєво звужує предмет дослідження. Особливо слід зазначити, що така ситуація характерна виключно для вітчизняної кримінології. За кордоном кримінологічні дослідження тождественні «соціології злочинності» [8], і не звужують предмет дослідження до меж кримінального кодексу. В Україні на науковій основі систематичний кримінологічний моніторинг залежностей, на жаль, не проводиться.

Соціологічні дослідження охоплюють весь спектр проявів залежного поведінки і використовують найбільш широкий коло методів його вивчення. Специфікою соціологічного підходу в епідеміології залежностей є те, що він інтегрує в себе всі інші підходи (клінічну і психологічну діагностику, скринінгові і психодіагностичні методи), а також доповнюється порівняльним аналізом доступної медичної і кримінальної статистики. Крім того, при реалізації соціологічного підходу в області зору дослідника потрапляють не тільки факти неправопорядку, але і зафіксовані випадки хвороби, але значно більш широкий коло поведінкових фактів – від фактів свідомості (відносини до вживання аддиктивних речовин, мотивації, субкультури і т.п.) до фактів поведінки (одиночних проб, ситуацій вживання, контактів з наркодилерами і пр.).

Тепер розглянемо результати основних епідеміологічних досліджень залежності в Україні. Як ми вже зазначили, найбільш простим, з наукової точки зору, методом епідеміологічного моніторингу залежності є **моніторинг медичної статистики**, який проводиться в Харкові в Інституті неврології, психіатрії і наркології Національної Академії Медичних Наук

України под керівництвом І.В. Линського і А.І. Минко [6]. Аналіз даних моніторингу медичної статистики Міністерства здоров'я України показує стабілізацію і зниження наркологічної захворюваності (числа нових випадків залежності) і розповсюдженості (загального числа наркологічних хворих). Така тенденція стосується і наркоманії, і алкоголізму. Разом з тим слід відзначити, що наукова реконструкція динаміки розповсюдження епідемій наркоманії і алкоголізму в Україні показала, що пікові показники споживання і захворювання наркоманії і алкоголізму збігаються з кризовими явленнями, які супроводжували розпад СРСР: найбільший спад виробництва, найвищі показники загальної смертності, злочинності, кількості самоубійств трапилися на 1995-1996 роки. Виходячи з цього, слід остерегатися нової епідемічної хвилі наркоманії і алкоголізму, яка може бути спровокована певним погіршенням соціально-економічної ситуації в країні в результаті загальносвітового економічного кризи.

Динаміка захворюваності залежностями по такому показнику, як кількість нових випадків залежності від наркотиків і інших ПАВ (психоактивних речовин), показана на рис. 1. Діставив свого піку в 1995-1996 роках, цей показник кілька знизився і стабілізувався на достатньо високому рівні в 2000-х роках, а потім почав зменшуватися. Незначительний ріст його стався в 2008 р., в момент початку світового фінансового кризи.

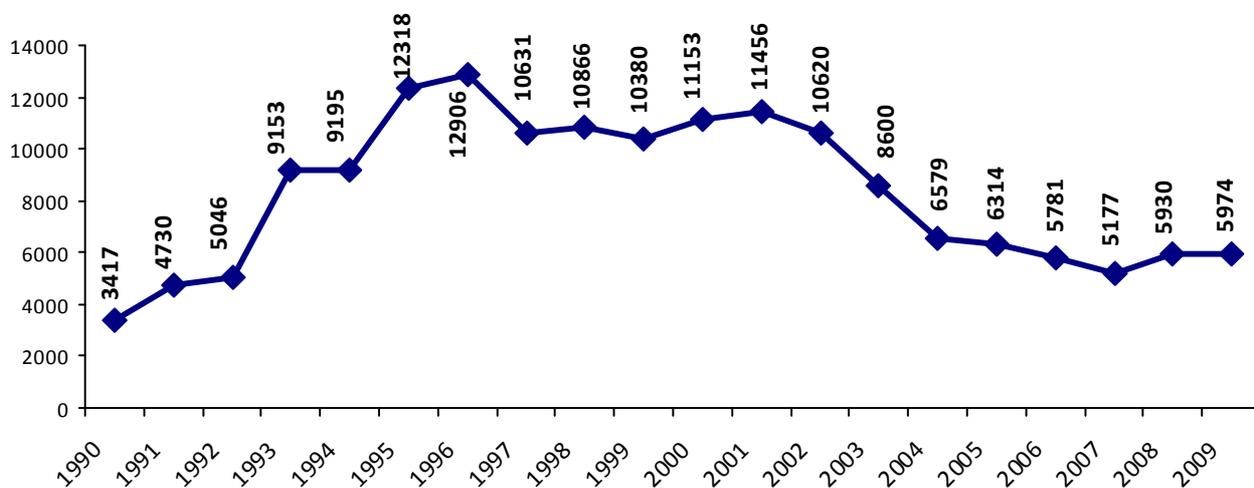

Рисунок 1. Динаміка захворюваності залежностями – кількість нових випадків залежності від наркотиків і інших ПАВ (кількість людей)

Динаміка розповсюдженості залежностей, по такому показнику, як загальна кількість хворих залежністю від наркотиків і інших ПАВ, показана на рис. 2.

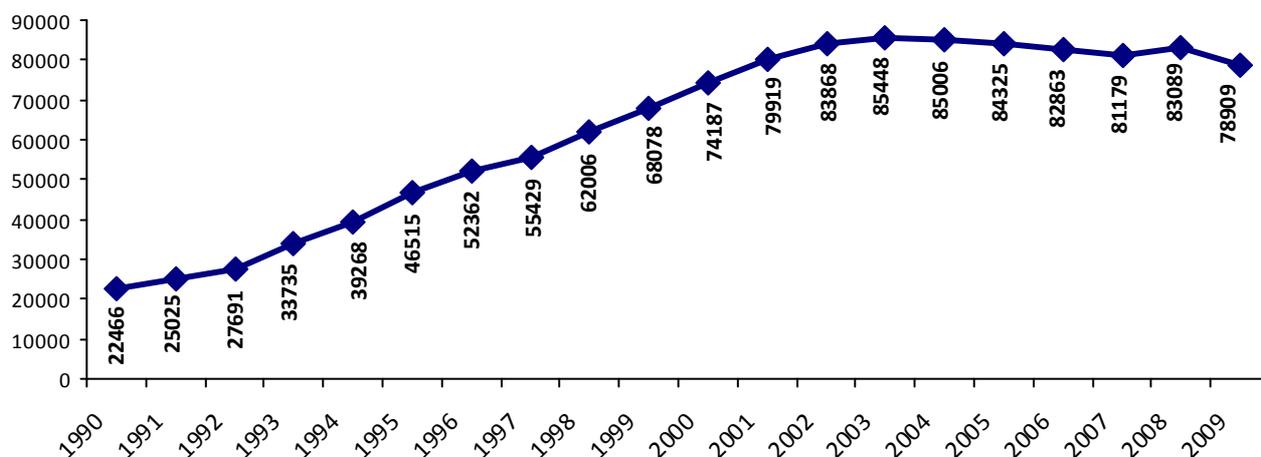

Рисунок 2. Динаміка розповсюдженості залежностей – загальна кількість хворих в залежності від наркотиків і інших ПАВ (кількість людей)

В отличие от заболеваемости, уровень распространенности существенно зависит от продолжительности пребывания каждого наркобольного на учете, а сроки пребывания на учете и критерии снятия с учета определены недостаточно четко. Поэтому увеличение заболеваемости сопровождается искусственным уменьшением времени пребывания больных на учете. Таким образом, наркологическая служба компенсирует колебания заболеваемости ради поддержания относительно стабильной численности учетной группы. Как можно заметить, с 1990 по 2003 гг. этот показатель возрастал, а затем состоялась его стабилизация и медленное уменьшение. Незначительное его увеличение также произошло в 2008 году [6].

В заболеваемости и распространенности алкоголизма наблюдаются такие же тенденции, но пик этих показателей пришелся на 1985 год, конец эпохи застоя и начало «перестройки». С тех пор наблюдаются постоянное уменьшение количества зависимых от алкоголя и относительная стабилизация заболеваемости алкоголизмом. Ее временное увеличение наблюдалось в 1995-1996 годы, а также в 2008 году. Относительно динамики зависимости от различных психоактивных веществ, наблюдается постоянное увеличение группы зависимых от нескольких психоактивных веществ (полинаркомания) и зависимых от каннабиноидов. В течение 2009 года стремительно возросло количество зависимых от кокаина (в 2007 г. – 5 человек, в 2008 – 8, а в 2009 уже 48). А рост числа зависимых от других стимуляторов приостановился в 2008 году [6].

Особо следует отметить, что в Украине заболеваемость опиоманиями и распространенность опиоманий с 2004 года имеет устойчивую тенденцию к уменьшению. Зато количество зависимых от неопиоидных наркотиков с 1999 года постоянно растет (это также касается как заболеваемости, так и распространенности). Это наглядно иллюстрируют следующие цифры: если в 2000 году было зарегистрировано 10262 новых случаев опийной наркомании и 1486 случаев зависимости от неопиоидных ПАВ, то в 2008 году – 3091 случай опийной наркомании и 2709 случаев зависимости от неопиоидных ПАВ [6]. Это можно объяснить тем, что основное внимание традиционно уделяется именно инъекционным наркоманам, подавляющее большинство которых в Украине составляют как раз лица, зависимые от опиоидов, и государственная политика в отношении них показывает свою действенность, исходя из данных медицинской статистики. Таким образом, стремительный рост зависимости от неопиоидных ПАВ следует расценивать как мощный риск, возникший вследствие увеличения в нелегальном обращении количества других, неопиоидных, наркотических веществ.

Таким образом, исходя из медицинской статистики для украинского общества одной из основных угроз по распространения наркомании является усложнение учета психоактивных веществ, которые распространены и находятся в обороте, а также возникновение новых, нетрадиционных, синтетических препаратов.

Среди социолого-эпидемиологических исследований в Украине особо следует остановиться на двух мониторинговых исследованиях зависимости, которые проводятся с середины 90-х годов. Первое – это международный проект (ESPAD); второе – мониторинг распространения наркотиков и психоактивных веществ в молодежной среде г. Харькова «Молодежь и наркотики».

С 1995 года Украина участвует в общеевропейском исследовательском проекте «Европейский опрос учащейся молодежи относительно употребления алкоголя и наркотических веществ – ЭСПАД (ESPAD)». Замеры (волны) проводятся каждые четыре года, всего было 5 волн – в 1995, 1999, 2003, 2007 и 2011 годах. Объем выборочной совокупности в разные годы составлял от N=5122 до N=10386. В исследовании принимают участие более 30 стран Европы. Научный руководитель проекта в Украине – О.Н. Балакирева. Основная цель проекта ESPAD – сбор сопоставимых данных об употреблении психоактивных веществ среди учащихся (студентов) одной возрастной группы (15-17 лет) в большинстве европейских стран. Задачами проекта в долгосрочной перспективе являются: наблюдение за тенденциями употребления психоактивных веществ среди учащихся (студентов) европейских стран и сравнение тенденций между странами и группами стран [10]. Основная тенденция, зафиксированная в результатах ESPAD, – стабилизация и незначительное снижение показателей употребления алкоголя, табака и наркотиков среди украинской молодежи (см. рис. 3). Причем пик потребления наркотиков пришелся на 1999-2003 годы, а потребления алкоголя – на 2003-2007 годы.

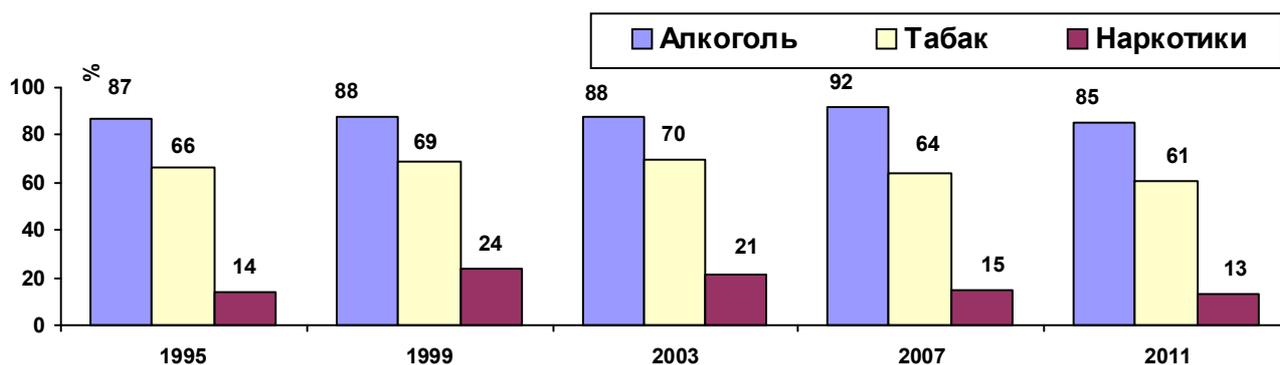

Рисунок 3. Динамика употребления молодежью (школьники 15-17 лет) алкоголя, табака и наркотиков на протяжении жизни (в %) – результаты проекта ESPAD

Подобные тенденции показывает и другое, пожалуй, наиболее длительное и регулярное социолого-эпидемиологическое исследование зависимого поведения – мониторинг распространения наркотиков и психоактивных веществ в молодежной среде г. Харькова «Молодежь и наркотики». Это исследование осуществляется социологами Харьковского национального университета внутренних дел более 16 лет. Руководители проекта – И.П. Рущенко и А.А. Сердюк. Методом сбора первичной информации выступает массовый выборочный анонимный опрос учащихся учебных заведений г. Харькова. Шаг между опросами (волнами) – 2 года. Всего было проведено 8 опросов – в 1995, 1997, 1999, 2001, 2004, 2005, 2008 и 2011 годах. Объем выборочной совокупности в разные годы составлял от N=1000 до N=2500. Необходимо отметить, что в течение 16 лет не менялся как объект исследования (ученики старших классов, ПТУ и студенты высших учебных заведений г. Харькова), так и предмет (процесс распространения наркотических и других ПАВ среди учащейся молодежи г. Харькова). В целом оставалась неизменной и методика проведения опросов. Однако периодически к основному блоку вопросов добавлялись дополнительные блоки, связанные с отработкой той или иной исследовательской гипотезы (первая проба, досуг, ВИЧ/СПИД, нехимические зависимости и т.п.). Все результаты опросов опубликованы на интернет-портале «Новости украинской психиатрии» [9].

Основной тенденцией, выявленной в ходе мониторинга (как и в результатах ESPAD), является снижение и стабилизация показателей употребления алкоголя, табака и наркотиков среди молодежи (см. рис. 4). Причем пик потребления наркотиков пришелся на 1999-2001 годы, а потребление алкоголя выросло к 2005-2008 годам и остается стабильно высоким [4].

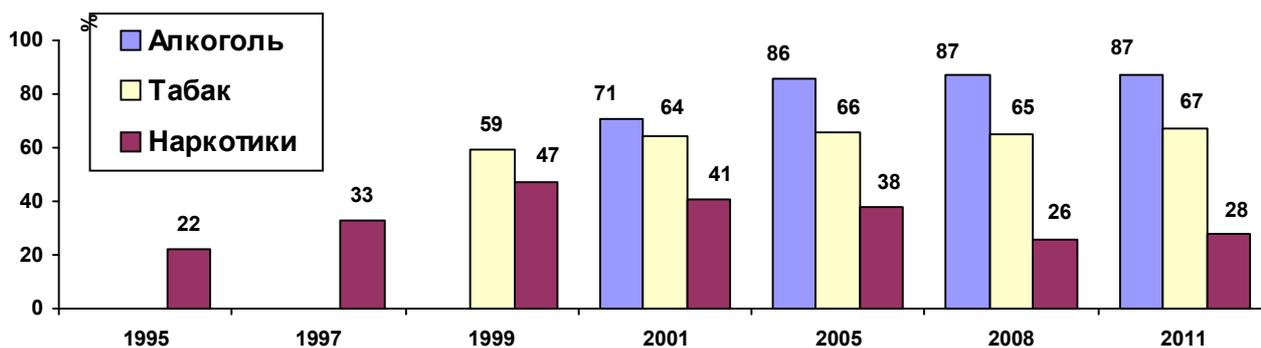

Рисунок 4. Динамика употребления молодежью (студенты 16-23 лет) алкоголя, табака и наркотиков на протяжении жизни (в %) – результаты мониторинга «Молодежь и наркотики»

Дополнительным компонентом мониторингового исследования «Молодежь и наркотики» является ретроспективное исследование, проведенное в 1999 г. по оригинальной методике, предложенной И.П. Рущенко [1]. Его целью являлось восстановление динамики распространения употребления наркотиков в молодежной среде после Второй мировой войны. Также к дополнительным компонентам мониторинга «Молодежь и наркотики» относится сравнительный опрос студенческой молодежи г. Дрездена и г. Харькова проведенный в 2001 г. [1] и исследование взаимосвязи потребления алкоголя и наркотиков с преступным поведением, проведенное среди заключенных, содержащихся в тюрьмах Харьковского региона [3].

Результаты мониторингового исследования «Молодежь и наркотики» позволяют сделать два основных вывода: 1) положительная динамика употребления наркотических веществ в молодежной среде Харькова сменилась негативной динамикой, показатели потребления наркотических веществ за последнее десятилетие имеют тенденцию к уменьшению, а рост потребления алкоголя остановился и его потребление стабилизировалось; 2) на фоне уменьшения «эпизодических» потребителей психоактивных веществ доля «регулярных» потребителей постоянно и неуклонно растет. Кроме того, в молодежной среде происходит трансформация внутренней структуры потребления наркотиков, главным образом за счет увеличения потребления синтетических наркотиков и сочетанного употребления нескольких психоактивных веществ.

Анализ основных эпидемиологических тенденций в распространении зависимого поведения в Украине, проведенный нами по данным социолого-эпидемиологических исследований, позволяет сделать вывод, что главным трендом в начале второго десятилетия XXI века является общее снижение потребления психоактивных веществ, на фоне которого растет их регулярное потребление и трансформируется структура их потребления. Кроме того, следует отметить, что на настоящий момент в Украине не проводится систематического криминологического мониторинга зависимого поведения, что создает некоторый вакуум научных данных о тенденциях в структуре и динамике наркопреступности, хотя в советский период поквартальная сверка статистических учетов медицинских наркологических учреждений и органов милиции была обязательной.

И в заключение следует сказать, что наиболее полную картину о структуре и динамике зависимого поведения дает кроссдисциплинарный анализ, включающий медицинские, криминологические и социологические данные. В этом смысле совершенно оправданным и естественным является проникновение социологических методов в криминологию и медицину, произошедшее в последнее время, что существенно дополняет картину эпидемиологии зависимостей в Украине.

Литература:

1. Молодежь и наркотики (социология наркотизма) / Под ред. проф. Соболева В.А. и доц. Рущенко И.П. – Харьков: Торсинг, 2000. – 432 с.
2. Сердюк О.О. Соціологічні дослідження наркотизму // Профілактика поширення наркозалежності серед молоді: навчально-методичний посібник / кол. авт. – К.: ГЕРБ, 2008. – С. 26-62.
3. Сердюк О.О., Марковська Г.О. Взаємозв'язок наркотизму та злочинності: дослідження серед ув'язнених в Україні // Право і безпека. – №2, – 2009. – С. 185–192.
4. Рущенко І.П., Сердюк О.О., Віцько О.В. Динаміка поширення молодіжного наркотизму в харківському регіоні: 15 років спостережень // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Випуск 17. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, – 2011. С. 476–481.
5. Рівень поширення і тенденції вживання тютюну, алкогольних напоїв, наркотичних речовин серед учнівської молоді України: 2011 / О.М.Балакірева (кер. авт. кол.); Т.В.Бондар, Ю.П.Галіч та ін. Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О.Яременка. – К.: ТОВ ВПК «ОБНОВА», 2011. – 176 с.
6. Епідемії алкоголізму та нарко-токсикоманій в дзеркалі медичної статистики МОЗ України (Аналітично-статистичний довідник 1990-2008 рр.) / кол.авт., – Х.: вид-во «Плеяда». – 2009. – 168 с.
7. Всемирной организации здравоохранения. Вопросы здравоохранения. Эпидемиология. [Электронный ресурс]. –2013. – Режим доступа: <http://www.who.int/topics/epidemiology/ru/>
8. Рущенко І.П. Соціологія злочинності: монографія. Харків: вид-во націон. Ун-ту внутр. Справ, 2001. С. 220–236.
9. Новости украинской психиатрии [Электронный ресурс]. – Харьков-Киев, 2001–2013. – Режим доступа: <http://www.psychiatry.ua>.
10. The ESPAD Handbook. Section 2. Overview of the ESPAD Project Background, Methodology and Organisation. [Электронный ресурс]. // Режим доступа: http://www.espad.org/Uploads/Documents/Overview_of_the_ESPAD_Project.pdf